

Mgr Mariusz Oszczyk

Rosja Aleksandrów i Mikołajów. Między liberalizmem a reakcją. Reformy i próby reform w Imperium Rosyjskim

*Autoreferat rozprawy doktorskiej
napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Adama Bosiackiego*

Cel i przedmiot rozprawy doktorskiej

Celem rozprawy doktorskiej jest przedstawienie w sposób możliwie całościowy oraz kompleksowy przeprowadzonych i nieskutecznych reform w Rosji doby Aleksandrów i Mikołajów, z uwzględnieniem stanu wyjściowego, jaki istniał na początku dziewiętnastego wieku. Jako początkowe wydarzenie zostało przyjęte zabójstwo cesarza Pawła I i objęcie tronu w Petersburgu przez jego syna Aleksandra I. Jako końcową cezurę przyjęto rewolucję lutową i będącą jej konsekwencją abdykację cesarza Mikołaja II oraz koniec panowania dynastii Romanowów w Cesarstwie, a w następstwie także i jego kres, poprzez zastąpienie monarchicznej formy ustroju Rosji republikańskim. Rozprawa analizuje w kontekście reform, panowanie pięciu cesarzy: Aleksandra I, Mikołaja I, Aleksandra II, Aleksandra III i Mikołaja II. Obejmuje w swym reżimie czasowym okres od marca 1801 roku, do marca 1917 roku. Nie jest naruszeniem wspomnianego reżimu pojawienie się też niekiedy wydarzeń wcześniejszych, mających na celu ukazanie stanu wyjściowego i podłoża historycznego omawianego tematu.

Rozprawa doktorska należy do dyscypliny historii doktryn politycznych i prawnych ze szczególnym uwzględnieniem ustroju i prawa rosyjskiego. Przedmiotem badań w rozprawie nie jest w żadnym zakresie polityka zagraniczna, wojny prowadzone przez Imperium Rosyjskie, czy tym bardziej życie osobiste panujących. Skupiono się głównie na sprawach ustrojowych i organizacyjnych, a także społecznych w niewielkim zakresie, powiązanych z nimi zagadnień gospodarczych. Przedstawiono opracowane i proponowane koncepcje reform, próby ich wprowadzenia oraz omówiono reformy wprowadzone w życie. Ukazano także tzw. kontrreformy, czyli anulowanie wprowadzonych już reform.

W Rosji doby Aleksandrów i Mikołajów, zwaną w historiografii rosyjskiej epoką aleksandrowsko-mikołajowską, główna linia sporu politycznego przebiegała od początku pomiędzy reakcjonistami a liberałami. Obrońców istniejącego porządku, podchodzących niechętnie, a nawet wręcz wrogo do proponowanych zmian określa się jako reakcjonistów. Zwolenników przebudowy istniejącego *status quo* zarówno w zakresie politycznym jak i społecznym w kierunku bardziej wolnościowym, opowiadających się za równością wobec prawa, ograniczeniem władzy i nadaniem każdej jednostce wolności osobistej określa się mianem liberałów. Pomiedzy tymi nurtami należy usytuować konserwatystów, których od czasów panowania Aleksandra II nie należy w Rosji utożsamiać z reakcjonistami. Nie byli oni przeciwnikami reformom, pod warunkiem, że miały się one odbywać w sposób ewolucyjny, uporządkowany i nienaruszający rosyjskiej tradycji oraz podstaw doktrynalno-ideowych, na których oparte było Imperium Rosyjskie i będąca jego emanacją samowładna władza panującego. Poza wspomnianym układem politycznym znajdowali się rewolucjoniści, będący skrajną odmianą lewicy, których celem nie były reformy, nawet bardzo radykalne, tylko zniszczenie istniejącego porządku politycznego, społecznego i gospodarczego. Większymi wrogami od reakcjonistów byli dla nich liberałowie lub umiarkowani konserwatyści, zwłaszcza

reformatorzy w obozie władzy. Taka postawa wykluczała ich ze sporu o kształt Rosji, toczonego przez reakcjonistów, konserwatystów i liberałów. Niemożliwy do rozstrzygnięcia spór pomiędzy tymi wszystkimi nurtami, niemożliwy z powodu wzajemnej nie tylko niechęci i nieufności, ale często też wrogości, przy uczestnictwie w wydarzeniach kolejnych panujących i braku tworzenia w związku z tym typowych instytucji państwa nowoczesnego, doprowadził do fiaska zmian, których Imperium Rosyjskie potrzebowało i które mogły je uratować przed upadkiem, który w końcu w 1917 roku nastąpił. I właśnie tę dyskusyjną i kontrowersyjną opinię, jako główną postawioną tezę, zaprezentowana rozprawa ma za zadanie udowodnić.

W języku polskim i w literaturze obcej brak było dotychczas kompleksowego naukowego opracowania dotyczącego Imperium Rosyjskiego z lat 1801 – 1917, mającego za cel ukazanie w sposób całościowy przeprowadzonych reform i ich prób, w kontekście sporu prowadzonego głównie pomiędzy reakcjonistami i liberałami.

Przy pisaniu rozprawy kierowano się zasadą wykorzystania i dokonania analizy największej ilości publikacji książkowych oraz artykułów naukowych opublikowanych w języku polskim. Dodatkowo istnieją odwołania do wybranych publikacji książkowych w językach angielskim i rosyjskim. Z uwagi na ograniczone możliwości piszącego, zrezygnowano z dokonania, w szczególności zagranicznej, kwerendy archiwalnej.

Struktura i treść pracy

W rozprawie został przyjęty porządek chronologiczny i problemowy. Składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów i zakończenia.

W rozdziale pierwszym dokonano analizy centralnych organów władzy państwowej. Na początku została dokonana próba definicji oraz pokazania ewolucji

i zakresu *samodzierzawia*. Termin ten jest jak wiadomo ściśle związany ze sposobem sprawowania władzy w Rosji i trudno przetłumaczalny na język polski. Oznacza dosłownie „samowładztwo”, czyli nieograniczoną, niepodzielną przez nikogo i przez nic władzę władcy państwa rosyjskiego. To inaczej absolutyzm carski/cesarski, specyficzna odmiana rosyjskiej monarchii absolutnej, niemająca odpowiednika w systemach europejskich. *Samodzierzawie*, jako sposób sprawowania władzy, zaczęło kształtować się już w czasach Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, choć pojęcie zostało ukształtowane dopiero na przełomie osiemnastego i dziewiętnastego wieku. O pełnym sukcesie samowładztwa można powiedzieć już za panowania pierwszego oficjalnego Cara Rosji - Iwana IV Groźnego. Ostateczny triumf samowładztwa stanowi okres panowania Piotra Wielkiego, który w 1721 roku przyjął tytuł Imperatora Wszechrosji, czyli Cesarza Rosyjskiego i tym samym ogłosił Rosję Imperium. Po śmierci pierwszego cesarza Rosji samowładztwo zostało utrzymane, ale zachwiany został porządek obejmowania cesarskiego tronu. Samowładnych panujących powoływała i obalała *de facto* gwardia cesarska. Próbę postawienia tamy temu procederowi podjął cesarz Paweł I, który w kwietniu 1797 roku wydał *Ustawę o rodzinie carskiej (Uczriedienije Imperatorskoj Familii)*. Przepisy ogłoszonego aktu prawnego regulowały podstawową kwestię, z punktu widzenia funkcjonowania monarchii, jaką jest dziedziczność tronu. Zgodnie z nimi, wprowadzona została zasada primogenitury – tron przypadął najstarszemu potomkowi męskiemu. Artykuł pierwszy wspomnianego aktu normatywnego stanowił: *Imperator Wszechrosyjski jest monarchą samowładnym i nieograniczonym. Posłuszeństwo należne Jego władzy najwyższej, nie tylko z bojaźni, ale i wobec sumienia, sam Bóg nakazuje*. Pomimo wprowadzenia w życie przepisów wymienionej „Ustawy”, jej twórca utracił tron w wyniku przewrotu pałacowego w marcu 1801 roku, ale kolejnym panującym zgodnie z zasadą primogenitury został jego najstarszy syn Aleksander I, który był także wtajemniczony w spisek. Aleksander I chciał być postrzegany, jako liberał i

reformator. Początek jego panowania to powołanie Tajnego Komitetu, gremium składającego się z panującego i jego najbliższych przyjaciół-współpracowników, którego celem miało być opracowanie reform, w duchu liberalnym i konstytucyjnym, które należało wprowadzić w Imperium Rosyjskim. Najważniejszą reformą zaproponowaną przez wspomniany organ było zastąpienie istniejących kolegiów ministerstwami oraz powołanie Komitetu Ministrów, który nie był jednakże organem kolegialnym, funkcjonującym tak jak Rada Ministrów. Inną koncepcją reformy przedstawioną przez Tajny Komitet, była przestawiona przez niego rekomendacja dotycząca zmian w funkcjonowaniu Senatu. W następstwie przeprowadzonych zmian rola tej instytucji zmalała i dokonano jednocześnie jej reorganizacji. Komitet działał do końca 1803 roku, efekty jego pracy były niewielkie i nie doprowadziły do naruszenia podstaw samowładztwa. Inną ważną i kompleksową koncepcje reformy centralnych i lokalnych organów władzy oraz przebudowy stosunków społeczno-gospodarczych opracował Michaił Sperański, który pierwotnie zakładał utworzenie państwa na podobieństwo prawnego (*Rechtsstaat*). Zaproponowane koncepcje reform nie pozbawiały jednak w efekcie imperatora nieograniczonej władzy. Ustrój w Rosji miał pozostać cały czas samowładny, uzyskiwał jednak trwałe podstawy prawne. Podział władzy miał mieć charakter instytucjonalno - techniczny, nie merytoryczny. Ostatecznie program reform o charakterze konserwatywno-liberalnym, zaproponowany przez Sperańskiego nie został wprowadzony w życie, a jego twórca w skutek intryg dworskich został zesłany w 1812 roku w głąb Rosji. Upadek reformatora zbiegł się w czasie z inwazją na Rosję, Cesarza Francuzów Napoleona I. Po wygranej wojnie z Francją, Aleksander I zaczął odchodzić od proreformatorskiej polityki. Związane to było z postrzeganiem najeźdźcy, czyli napoleońskiej Francji, jako propagatora idei 1789 roku oraz z faktem, że wobec reformatorskiej polityki Aleksandra I ukształtowała się opozycja, skupiona wokół męża siostry cesarza, wielkiej księżnej

Katarzyny - księcia Georga von Oldenburga, gubernatora Tweru, Nowogrodu i Jarosławia. Księżna Katarzyna prowadziła salon, w którym decydujący prym wiodli przeciwnicy reform i zwolennicy polityki reakcyjnej. Rozważali oni nawet zamach stanu, który miał odsunąć od władzy Aleksandra I. Cesarz coraz bardziej pogrążył się w mistycyzmie i kierował swe sympatie ku środowiskom reakcyjnym, czego symbolem stała się osoba ministra wojny, generała Aleksiejewa Arakczajewa, który *de facto* został drugą osobą w państwie.

Następstwem zwrotu Aleksandra I ku reakcji, było pojawienie się w Cesarstwie tajnych organizacji o charakterze opozycyjnym wobec władzy. Największe znaczenie miały Towarzystwo Północne i Towarzystwo Południowe. Pierwsza organizacja miała program bardzo umiarkowany. Postulowała przekształcenie Rosji w monarchię konstytucyjną, według projektu opracowanego przez jednego z jej liderów Nikity Murawiowa. Głową państwa miał być imperator, który nie miał być władcą samowładnym, tylko najwyższym urzędnikiem państwowym. Jako źródło prawa został określony naród, utożsamiany z ludnością państwa. Wprowadzona miała zostać równość wobec prawa i zagwarantowana wolność osobista wszystkich mieszkańców. Druga organizacja miała charakter radykalny i rewolucyjny. Program został opracowany przez jej głównego ideologa Pawła Pestla, który zawarł go w *Ruskiej Prawdzie*. Rosja miała stać się scentralizowaną republiką rządzoną przez Ludowe Zgromadzenie, obradujące w formie wiecu. Na okres przejściowy przewidywana była tymczasowa dziesięcioletnia dyktatura, złożona z komisarzy. Likwidacji miał ulec system feudalny. Członkowie tajnych organizacji podjęli próbę dokonania przewrotu w grudniu 1825 roku, kiedy po śmierci Aleksandra I, w Imperium mieliśmy do czynienia z kryzysem sukcesyjnym. Zmarły cesarz nie pozostawił potomstwa, tron przypadł więc kolejnemu według starszeństwa jego bratu, Konstantemu. Niewiele osób w Rosji znało treść tajnego manifestu, w którym zrzekł się on tronu jeszcze za

życia Aleksandra I. Tron w tej sytuacji przypadł kolejnemu według starszeństwa Mikołajowi I. Wyszedł on zwycięsko z konfrontacji z buntownikami, których od nazwy miesiąca, w którym próbowali dokonać przewrotu nazwano jak wiadomo *dekabrystami*. Ich klęska odsunęła wizję antycesarskiego przewrotu i rewolucji o blisko sto lat. Wokół nieudanego przewrotu zrodziła się idealistyczna mitologia, która wykreowała buntowników 1825 roku na chwalebnych bohaterów, chcących zreformować i unowocześnić państwo. Nie mówiono o ich słabościach, braku organizacji i roztropności, o często utopijnych oraz bardziej surowych i tyrańskich wizjach porewolucyjnej Rosji, niż było to praktykowane pod panowaniem Romanowów.

Nowy cesarz Mikołaj I był modelowym rosyjskim samowładcą. Był pewny siebie i swojej misji rządzenia Imperium Rosyjskim. Podczas swojego blisko trzydziestoletniego panowania dał się poznać jako polityk reakcyjny. Dekady panowania Mikołaja I można podzielić na trzy okresy:

- 1) Pozorowanych reform, nienaruszających głównych filarów istniejącego reżimu do 1832 roku,
- 2) Okres reakcji i zarzucenia reform do 1848 roku,
- 3) Apogeum reakcji do 1855 roku.

Cesarz przerażony widmem rewolucji oraz przekonany o własnym posłannictwie, którego celem była obrona Rosji przed jakimikolwiek zmianami w systemie organizacji władz (nawet najmniejszą zmianę kojarzył z rewolucją) doprowadził do stworzenia bardzo nieudolnego i przeżartego korupcją systemu biurokratycznego. Za jego panowania doszło nawet do próby stworzenia oficjalnej ideologii samowładztwa. Chodzi tu o stworzoną przez Siergiusza Uwarowa teorię oficjalnej ludowości (*narodnosti*), która była pierwszą i zarazem ostatnią oficjalną ideologią sformułowaną przez władzę w Rosji carskiej/cesarskiej. Teoria ta nie formułowała niczego nowego, w stosunku do rzeczywistości, jaka istniała w państwie. Była ona

krótkim i celnym nazwaniem fundamentów Imperium Rosyjskiego, czyli: *samodzierzawie-prawosławie-ludowość (narodnost)*.

Następcą Mikołaja I na rosyjskim tronie był Aleksander II, który choć był konserwatystą, był zwolennikiem ewolucyjnych reform, co odróżniało go od reakcjonistów. Reformy przeprowadzał nie w wyniku aksjologicznych przekonań liberalno-reformatorskich, ale dlatego, że widział w nich możliwość odrodzenia i zapewnienia siły Imperium Rosyjskiemu. Reformy ustrojowe miały na celu unowocześnić strukturę organów centralnych państwa, tknąć w nie nowego ducha, przy jednoczesnym nie naruszaniu struktur samowładztwa. Cesarz nie był orędownikiem powołania organu przedstawicielskiego, podziału władzy czy wprowadzenia konstytucji. Próby reform, jakie podjął, wynikały z obawy przed rewolucją i miały charakter bardziej przymusowych, niż wynikających z jego reformatorskiego nastawienia. Oparcie w reformowaniu Rosji Aleksander II znalazł w grupie tzw. liberalnych biurokratów. Grupa ta zaczęła formułować się w latach czterdziestych w środowisku ministerialnym i resortowym. Był to jeden z nielicznych pozytywnych aspektów biurokratycznej działalności Mikołaja I. Cechą charakterystyczną dla tego grona było poszukiwanie drogi pośredniej, odrzucenie metody rewolucyjnej i radykalnej w przeprowadzeniu reform. Celem reform w wydaniu „liberalnych biurokratów” było wzmocnienie państwa. Dostrzegali oni potrzebę reformy istniejących instytucji państwowych oraz odrzucenia przestarzałych rozwiązań systemowych. Odrzucali wszelkie rozwiązania antysystemowe, uważali wszelką opozycyjność wobec władz jako krótkowzroczność. Wśród reform przeprowadzonych przez Aleksandra II należy wymienić likwidację Najwyższego Komitetu Cenzury w 1855 roku i powołanie w 1857 roku Rady Ministrów. Coraz częściej zaczęły się pojawiać głosy domagające się spisania konstytucji i udziału szlachty we władzach Rosji. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych dziewiętnastego stulecia zostało opracowanych

kilkanaście projektów powołania ciał przedstawicielskich. Na początku 1881 roku minister Loris-Mielikow złożył Aleksandrowi II projekt, zwany później niewłaściwie „konstytucją”, zakładający powołanie w Petersburgu dwu Komisji: administracyjno-gospodarczej i finansowej, których projekty aktów prawnych miały być rozpatrywane w Ogólnej Komisji. Instytucja ta miała się składać z przewodniczących dwóch komisji przygotowujących akty prawne oraz deputowanych z *ziemstw* i ważniejszych miast. Projekt następnie rozpatrywany byłby przez Radę Państwa. Zakładano także włączenie pewnej liczby działaczy społecznych (15 osób) do Rady Państwa. Pełnię inicjatywy ustawodawczej zachowałby cesarz. To on także decydowałby, kto może uczestniczyć w pracach komisji i nie był też ostatecznie związany rozstrzygnięciami Rady Państwa. Projekt po dokonaniu w nim kilku poprawek został zaakceptowany przez cesarza i miał zostać wprowadzony w życie. Nie doszło do tego wskutek śmierci cesarza w zamachu terrorystycznym. Jego syn i następca Aleksander III nie zdecydował się na wprowadzenie w życie projektu. W odróżnieniu od ojca obrał kierunek reakcyjny i przeprowadził wiele tzw. kontrreform, czyli doprowadził do anulowania niektórych zmian przeprowadzonych przez poprzednika.

Po śmierci Aleksandra III w 1894 roku rozpoczęło się panowanie Mikołaja II. Nowy cesarz starał się kontynuować reakcyjną politykę ojca. Po dekadzie panowania, nieśmiało zaczął wprowadzać pewne zmiany. Politykę tę zaczęto określać mianem tzw. ery zaufania. Przełomowym wydarzeniem podczas wspomnianej ery zaufania, była tzw. krwawa niedziela w Petersburgu, czyli pacyfikacja przez wojsko pokojowej robotniczej demonstracji w styczniu 1905 roku. Wydarzenie to powszechnie uważa się za początek rewolucji 1905 roku w Imperium Rosyjskim. Wystąpienia i niepokoje trwały w miastach Cesarstwa i na rosyjskiej wsi przeszło dwa lata. Władza występowała z różnymi inicjatywami i ustępstwami, licząc na uspokojenie sytuacji w Imperium. Przełomowe znaczenie miał manifest *O*

udoskonaleniu ustroju państwowego, zwany październikowym od daty jego ogłoszenia przez panującego w październiku 1905 roku. W wydanym manifestie władca deklarował darować ludności Imperium Rosyjskiego podstawy wolności cywilnej, nietykalność osób, wolność sumienia, słowa i zgromadzeń oraz prawo stowarzyszania się. Powołana miała zostać Duma Państwowa o kompetencjach ustawodawczych.

Inną ważną reformą była reorganizacja dotychczas istniejącej Rady Ministrów w organ niezależny i kolegialny z premierem na czele. Powołano Dumę Państwową, do której deputowanych wybierano w sposób pośredni i kurialny. Wybory nie były równe, głosy były ważone. Dokonano także reorganizacji Rady Państwa, której jedną połowę członków mianował cesarz, drugą połowę wybierano. Żadne prawo nie mogło wejść w życie, bez uprzedniego uchwalenia go przez Dumę Państwową i Radę Państwa. Ostatnie zdanie należało do imperatora. Miał prawo weta bezwzględnego wobec aktów prawnych uchwalonych przez Dumę Państwową i Radę Państwa. Mógł także rozwiązać Dumę według własnego uznania, bez określenia powodu. Innym wydarzeniem o przełomowym znaczeniu miała nowa redakcja *Ustaw Zasadniczych*, ogłoszona wiosną 1906 roku. Ten akt prawny składał się z dwustu dwudziestu trzech artykułów. W myśl jego przepisów Imperium Rosyjskie było jedne i niepodzielne, jego część stanowiło Wielkie Księstwo Finlandzkie. Ogólnopaństwowym językiem urzędowym był rosyjski. Do imperatora wszechrosyjskiego należała najwyższa władza samowładna, której podporządkowanie nakazywał sam Bóg. W odróżnieniu od „starych” *Ustaw Zasadniczych* władza imperatora nie była już „nieograniczona” tylko „najwyższa”. Imperatorowi przysługiwała inicjatywa ustawodawcza we wszystkich sprawach, a jemu jedynie w sprawach *Ustaw Zasadniczych*. Do niego też należała w całości władza wykonawcza. Rada Ministrów, została podporządkowana władcy, posiadał on prawo powoływania i odwoływania jej członków. Władza ustawodawcza należała do Dumy Państwowej, Rady Państwa oraz monarchy, jako

osoby zatwierdzającej wszystkie ustawy uchwalone przez te instytucje. Zagwarantowane zostały także podstawowe prawa obywatelskie takie jak nienaruszalność cielesna jednostki, nienaruszalność oraz prawo wyboru mieszkania, swoboda poruszania się, nienaruszalność własności prywatnej, wolność słowa, zgromadzeń, stowarzyszania się oraz wolność wyznania. *Ustawy Zasadnicze* miały charakter norm nadrzędnych w stosunku do innych aktów prawnych, które w przypadku niezachowania trybu legislacyjnego wymaganego przez *Ustawy* nie podlegały opublikowaniu i nie nabierały mocy prawnej. Do czasu ogłoszenia *Ustaw Zasadniczych* nie istniał w Imperium Rosyjskim żaden formalny podział kompetencji normatywnych istniejących organów państwa.

Pierwsza Duma Państwowa została otwarta cztery dni po ogłoszeniu nowej redakcji *Ustaw Zasadniczych*. W efekcie niemożliwości porozumienia się Dumy z cesarzem oraz zakończonej fiaskiem próby powołania stabilnej, koalicyjnej Rady Ministrów, pierwsza Duma przetrwała tylko 72 dni. W następstwie jej rozwiązania odbyły się nowe wybory, w następstwie których wyłoniono organ o składzie jeszcze bardziej radykalnym i lewicowym niż miało to miejsce poprzednio. Druga Duma przetrwała około 100 dni. Trzecia Duma, otwarta jesienią 1907 roku była pierwszą, która przetrwała całą kadencję. Była to zasługa premiera Stołypina i przywódcy *październikowców* Guczkowa, którzy podjęli harmonijną współpracę w zakresie tworzenia prawa. Czwarta Duma została otwarta jesienią 1912 roku.

W sierpniu 1914 roku Imperium Rosyjskie przystąpiło do pierwszej wojny światowej. Niepowodzenia armii na froncie doprowadziły do załamania się gospodarki rosyjskiej oraz do powstania coraz silniejszej opozycji w Dumie. Dochodziło w niej do ciągłych konfliktów deputowanych z panującym oraz z ministrami. Postępujący kryzys państwa doprowadził do wybuchu rewolucji w lutym 1917 roku. Cesarz podjął decyzję o wydaniu dekretu rozwiązującego Dumę, pozostał on jednak tylko na papierze, ponieważ deputowani się do niego nie zastosowali i

powołali Rząd Tymczasowy z księciem Lwowem, jako premierem. Powołanie Rządu Tymczasowego uzyskało sankcję cesarską, książę Lwow został powołany na stanowisko Prezesa Rady Ministrów. 2 (15) marca 1917 roku Mikołaj II ogłosił abdykację w imieniu swoim i swego syna Aleksego, prawnego następcy tronu, na rzecz swego brata Michała. Wielki książę Michał, nieposługujący się tytułem cesarskim, niekoronowany na cesarza i niesprawujący realnej władzy monarszej spotkał się zaraz po „przekazaniu” mu korony przez brata z przedstawicielami Rządu Tymczasowego oraz Przewodniczącym Dumy Państwowej. W obliczu braku społecznej akceptacji dla monarchii oraz ewentualnej niemożności korzystania z własnych cesarskich prerogatyw, postanowił dzień później podpisać akt abdykacji i zrzec się władzy na rzecz Rządu Tymczasowego. Tak zakończyło się panowanie Romanowów, a wraz z nim monarchia i samowładztwo. Rosję proklamowano republiką we wrześniu 1917 roku. Niespełna dwa miesiące po tym wydarzeniu miał miejsce przewrót dokonany przez skrajnych rewolucjonistów, zwanych *bolszewikami*.

W rozdziale drugim, poświęconym lokalnym organom władzy, przedstawiono ich specyfikę oraz próby zreformowania. Zarząd terytorialny Imperium Rosyjskiego dzielił się na trzy zasadnicze jednostki administracyjne: gubernia (*gubernija*), powiat (*ujezd*) oraz miasto (*gorod*) i gmina wiejska (*wołost*). Na czele guberni stał gubernator, który zarządzał nią przy pomocy zarządu gubernialnego. W powiecie, jako organ wykonawczy powołano tzw. niższy sąd ziemski. Zajmował się przede wszystkim sprawami porządkowymi i policyjnymi oraz w niewielkim stopniu sądowymi. Na czele tego organu stał *sprawnik* ziemski albo kapitan-*isprawnik*. Gubernie zostały połączone w namiestnictwa z generał-gubernatorem na czele. Formalnie podporządkowany był Senatowi i nie podlegał żadnemu ministerstwu. W praktyce ustrojowej był zależny od niektórych organów centralnych takich jak ministerstwo wojny i III Oddział. Uprawnienia generał-gubernatorów były bardzo

szerokie. Decydowali o reorganizacji podległych im instytucji, mieli prawo powoływania, przenoszenia i dymisjonowania podległych im urzędników. Do ich kompetencjach należało zmienianie i uchylanie postanowień gubernatorów. Mogli także w imieniu gubernatorów wydawać własne postanowienia. Zakres ich obowiązków był równie szeroki, co niedookreślony. Często stosowaną praktyką w Imperium Rosyjskim było powoływanie nadzwyczajnych instytucji w zakresie zarządzania poszczególnymi terytoriami. Należały do nich między innymi tzw. wyższe komitety. Były to instytucje wydzielone z ogólnopaństwowych instytucji centralnych takich jak Rada Państwa i Komitet Ministrów. Otrzymywały one w zakresie zarządzania określonym terytorium specjalne uprawnienia, analogiczne do tych przyznanych urzędom państwowym. Wypracowane na forum wyższych komitetów decyzje wprowadzano w życie za pośrednictwem wydawanych w oddzielnym porządku aktów normatywnych. W Cesarstwie Rosyjskim istniał także lokalny samorząd szlachecki. Jego organami były gubernialne i powiatowe zgromadzenia szlacheckie, wybierające marszałków szlachty kierujących zgromadzeniami. Tworzyła je szlachta dziedziczna, posiadająca majątek i rangę oficerską. Do kompetencji zgromadzeń należało prawo do samoopodatkowania się, kierowania przez specjalnych delegatów wniosków do cesarza i Senatu.

W styczniu 1864 roku powołane do życia zostały zgromadzenia i urzędy ziemskie. Miały istnieć obok funkcjonujących gubernialnych i powiatowych zebrań szlacheckich. Wybory do nich miały charakter kurialny. Do ich kompetencji należały kwestie infrastruktury, oświaty, opieki zdrowotnej. *Ziemstwa* były „kuźnią kadr” wielu późniejszych liberalnych działaczy na szczeblu centralnym. Historia rosyjskiego liberalizmu w sposób nierozzerwalny związana jest także z instytucją samorządu ziemskiego. Działacze ziemscy próbowali przenosić na grunt centralny pewne wartości wyrosłe w samorządzie lokalnym.

W 1889 roku został wydany przez nastawionego reakcyjnie cesarza Aleksandra III dekret o powołaniu funkcji naczelników ziemskich. Naczelnik ziemski był urzędnikiem państwowym powoływanym przez ministra spraw wewnętrznych z przedstawicieli szlachty w danym okręgu. Do kompetencji naczelnika ziemskiego należało zatwierdzanie uchwał zebrań gminnych oraz prawo wyboru wójta z dwóch kandydatów przedstawionych przez zgromadzenie gminne. Miał prawo skazywać włościanina bez zgody sądu. Wobec członków zarządu gminy mógł zastosować areszt lub orzec grzywnę. Pod jego kuratelą znalazł się także sąd gminny. Mógł skazywać sędziów gminnych na grzywny i areszt. Sędziowie gminni uzależnieni od naczelników ziemskich, mogli według ich poleceń skazywać chłopów na kary cielesne. Naczelnicy ziemscy nie będąc urzędnikami ministerstwa sprawiedliwości, sprawowali *de facto* funkcje sędownicze. Instytucja ta przetrwała do 1917 roku. W 1890 roku zmieniono sposób wyboru do instytucji *ziemstw*. Zwiększono stan posiadania kurii szlacheckiej kosztem miejskiej. Ludność włościańska została pozbawiona prawa bezpośredniego wyboru swych przedstawicieli. Najważniejsze postanowienia władz samorządowych musiały być zatwierdzone przez gubernatora i ministra spraw wewnętrznych. W 1911 roku zostały przez premiera Piotra Stołypina utworzone *ziemstwa* w sześciu guberniach tzw. Kraju Zachodniego.

W rozdziale trzecim przedstawiono próby reform społeczno-gospodarczych. Społeczeństwo rosyjskie na początku dziewiętnastego stulecia było podzielone na stany. Nie istniała równość wobec prawa. Na rosyjskiej wsi mieliśmy do czynienia z systemem feudalnym. Ludność włościańska dzieliła się na trzy podstawowe grupy:

- 1) Chłopi prywatni, poddani szlachty,
- 2) Chłopi państwowi, żyjący i pracujący na gruntach należących do państwa,
- 3) Chłopi koronni, inaczej apanażowi, żyjący i pracujący na gruntach należących do rodziny cesarskiej.

Ludność ta była pozbawiona wolności osobistej. Ziemia, którą uprawiała należała do szlachty albo do państwa. Wszyscy mieszkańcy wsi byli obligatoryjnie członkami wspólnoty (*obszcziny*). Do wspólnoty gminnej należała administracja całą chłopską ziemią na obszarze prawie całej europejskiej części Rosji. To wspólnota decydowała, jaki nadział ziemi otrzyma rodzina chłopska w celu jej uprawy. Do kompetencji *obszcziny* należało decydowanie o pracach polowych, rozstrzyganie sporów między chłopami-gospodarzami, zmianie wyznania, a także wykluczanie ze wspólnoty i zsyłka na Syberię. Do zadań wspólnoty należało także ściąganie z włościan podatków. Obowiązywała zasada tzw. poręki gromadzkiej, czyli solidarnej odpowiedzialności całej gminy za wszystkich mieszkających w niej chłopów. Aleksander I chcąc uchodzić za reformatora podejmował pewne działania na rzecz reformy rosyjskiej wsi. Jednakże żadna z reform nie była zbyt daleko idąca i nie naruszyła jej feudalnej rzeczywistości. Mikołaj I pomimo, że był reakcjonistą, nie był zwolennikiem poddaństwa. Podczas swojego panowania także wydał wiele aktów normatywnych mających uporządkować stosunki panujące na rosyjskiej wsi. Powołał nawet Ministerstwo Dóbr Państwowych z hrabią Pawłem Kisielowem na czele. Nie doprowadził jednak do likwidacji pańszczyzny i poddaństwa chłopów. Dokonał tego dopiero jego syn Aleksander II. Nowy władca postanowił, wykorzystać do przeprowadzenia reform na wsi, powstałą w wyniku działalności swojego ojca administrację państwową. Od początku jego panowania trwały intensywne prace nad reformą. Ich uwieńczeniem był Najwyższy manifest o reformie włościańskiej z 1861 roku. Chłopi otrzymali wolność osobistą, zapoczątkowana też została bardzo skomplikowana reforma uwłaszczeniowa. Rozwiązania, jakie przyjęto, nie były jednakowe dla całego Imperium i dla wszystkich kategorii chłopów. W wyniku reformy uwłaszczeniowej zaistniał szczególny status chłopów. Nie przeprowadzono autentycznego uwłaszczenia, ponieważ ziemia, którą chłop użytkował nie była jego własnością. Musiał ją spłacić

(w ciągu 49 lat), a nawet po całkowitej spłacie czy w przypadku tzw. nadziału żebraczego, nie był jej właścicielem, tylko miał udział procentowy w wspólnocie gruntowej. Ziemia nie podlegała sprzedaży, darowiźnie czy też spadkobranium. Mieszkaniec wsi nie mógł też zrezygnować z „prawa do ziemi”. Mógł jedynie przestać ją użytkować, odchodząc ze wsi. Należy zwrócić uwagę, że dokument tożsamości (*paszport*) ważny był pięć lat i po upływie tego czasu w przypadku nie przedłużenia ważności paszportu mógł być wezwany przez *obszczinę* do powrotu. *Obszczina* nie mogła jednak odmówić mu prawa do powrotu i musiała nadać ziemię. Nie wprowadzono też w wyniku reformy faktycznej równości wobec prawa. Penalizacji w stosunku do ludności wiejskiej podlegały czyny, za które nie byli karani przedstawiciele innych stanów. Dodatkowo włościanie ponosili surowsze kary niż pozostałe grupy społeczne. Ostateczne zniesienie powinności ludności włościańskiej wobec szlachty, jak i bezproblemowa możliwość opuszczania przez chłopów *obszcziny* miały miejsce 1906 roku, co było zasługą dwóch rosyjskich mężów stanu: Siergieja Witte i Piotra Stołypina.

Ludność miejska była podzielona na pięć kategorii:

- 1) Kategoria zaszczytnych obywateli,
- 2) Kategoria kupców,
- 3) Kategoria cechowych, która stanowili rzemieślnicy,
- 4) Kategoria mieszczan,
- 5) Kategoria robotników.

Do najważniejszej reformy dotyczącej rosyjskich miast i jej mieszkańców doszło w czerwcu 1870 roku, kiedy ogłoszono ustawę miejską, znoszącą stanowy charakter samorządów miejskich. Powołano dumy miejskie i zarządy miejskie. Dumy miejskie wybierały zarządy miejskie złożone z prezydenta, sekretarza i kilku członków. Reforma objęła ponad pięćset rosyjskich miast. W 1892 roku miała

miejsce kontrreformy miejskiej, która ograniczyła prawa wyborcze mieszkańców miast.

W rozdziale czwartym poruszona została problematyka kodyfikacji prawa i reformy sądownictwa. W sierpniu 1801 roku Aleksander I powołał specjalną komisję, której miała za zadanie dokonać kodyfikacji istniejących normatywów. W 1803 roku komisja swoje prace przedstawiła ministerstwu sprawiedliwości, a w 1804 roku przedstawiła dalszy projekt prac. Ze starych przepisów, komisja postulowała pozostawić tylko te, które były zgodne z duchem i interesem narodu rosyjskiego. Głównym osiągnięciem komisji było opracowanie projektu kodeksu cywilnego. Instytucja ta prowadziła prace do końca panowania Aleksandra I.

W styczniu 1826 roku powołany został przez nowego cesarza Mikołaja I, II Oddział Kancelarii jej Cesarskiej Mości, którego zadaniem było przeprowadzenie kodyfikacji. Władca stał na stanowisku kodyfikacji istniejącego już prawa i stworzenie *swoda zakonow*, a nie tworzenia nowych praw i regulacji. Komisja kodyfikacyjna II Oddziału pracowała do 1830 roku. Efektem jej prac było 45 tomów aktów prawnych *Pełnego zebrania praw imperium rosyjskiego* z lat 1649 – 1825. Dodatkowo zredagowano 6 tomów aktów prawnych z lat 1826 – 1832. Dodatkowo dla potrzeb sądów opracowano liczący 15 tomów *Zbiór Praw Rosyjskiego Imperium (Swod Zakonow Rossijskoj Imperii)*, składający się z praw aktualnie obowiązujących. Akt prawny wymieniał wszystkie rodzaje aktów prawnych obowiązujących w Rosji, ale nie określał ich hierarchii. Jego opublikowanie spowodowało uruchomienie procesu ograniczenia samowoli urzędników i poddanie ich pracy kontroli. Był on faktycznie, ale nie formalnie swoistą „konstytucją” rosyjskiego samowładztwa.

Najważniejszą reformą wymiaru sprawiedliwości została przeprowadzona w 1864 roku przez Aleksandra II. Sądownictwo oddzielono od administracji, sędziowie stali się nieusuwalni. Można ich było zwolnić lub przenieść tylko na podstawie

procesu sądowego. Wprowadzono jawność rozpraw, na które dopuszczono publiczność. Sędzia formalnie był niezawisły i jak pokazała praktyka, niezawisłość ta była przestrzegana. Powołano adwokaturę i przysięgłych ławników. Proces według nowych zasad miał charakter mieszany. Dochodzenie było prowadzone przez policję i inne upoważnione do tego organy. Śledztwo prowadził śledczy sądowy pod nadzorem prokuratora. Po zakończeniu śledztwa prokurator sporządzał akt oskarżenia i kierował do prezesa sądu. Podejrzany i oskarżony mógł złożyć skargę na działanie śledczego, które ich zdaniem, naruszało ich prawa. Skargi kierowano do sądu okręgowego. Instytucja śledczego sądowego, niezależnego od organów dochodzeniowych, dawała gwarancje kontroli nad dochodzeniem i niezależności prowadzonego śledztwa. Sposób prowadzenia dochodzenia i śledztwa był inkwizycyjnym elementem procesu. Postępowanie sądowe miało charakter kontradyktoryjny. Sędzia pełnił w procesie tylko rolę arbitra, to strony procesowe zbierały i przedstawiały dowody. Sędzia dbał o porządek na rozprawie, przestrzeganie zasad procesu, udzielał instrukcji przysięgłym, wysłuchiwał ich werdyktu i określał rodzaj kary. Po wstąpieniu na tron Aleksandra III rozpoczęto proces tzw. kontrreform, który objął także obszar sądownictwa. Likwidacji uległy sądy pokoju z wyjątkiem Moskwy, Petersburga i Odessy, wprowadzono prawo do utajnienia każdej rozprawy. Ograniczeniu uległa też jawność rozpraw cywilnych. Ograniczono kompetencje przysięgłych poprzez podniesienie cenzusu majątkowego.

W rozdziale piątym przedstawiono status prawny i zakres niezależności Wielkiego Księstwa Finlandzkiego i Królestwa Polskiego. Dodatkowo przedstawiono status prawny ludności żydowskiej i stosunek do niej instytucji państwowych.

Wielkie Księstwo Finlandzkie zostało związane z Imperium Rosyjskim w 1808 roku, kiedy w wyniku przegranej wojny przez Szwecję zostało przez nią utracone. W 1809 roku przedstawiciele finlandzkich stanów złożyli w Porvoo

przysięgę cesarzowi rosyjskiemu. Po przyjęciu przysięgi Aleksander I potwierdził „w ogólności” tradycyjne prawa jego nowych poddanych. Wielkie Księstwo posiadało odrębne instytucje administracyjne, własną armię, prawo, walutę. Finlandia była jedyną częścią Imperium Rosyjskiego, której inkorporacja doprowadziła do powstania nowego świadomego swych praw narodu. Od czasu układu w Porvoo mieliśmy do czynienia z podstawowym problemem ustrojowo-prawnym: jaki charakter ma unia rosyjsko-finlandzka? Personalny czy realny? Czy przysięga złożona Aleksandrowi I była złożona mu, jako cesarzowi rosyjskiemu, czy tylko jako wielkiemu księciu finlandzkiemu? Czy złożona przysięga oznaczała także wierność Rosji czy tylko dynastii? Czy Sejm finlandzki jest ciałem ustawodawczym, czy tylko doradczym? Czy generał-gubernator był najwyższym przedstawicielem rosyjskiej władzy w Wielkim Księstwie, czy tylko z urzędu przewodniczącym Senatu, który posiadał kompetencje władzy wykonawczej? Odpowiedź na te pytania zależała od tego, po której stronie sporu, jego uczestnik się znajdował. Rosyjskiej czy finlandzkiej.

Relacje rosyjsko-finlandzkie uległy radykalnemu pogorszeniu w 1899 roku, kiedy ogłoszony został przez Mikołaja II tzw. manifest lutowy, który znacznie ograniczał niezależność Wielkiego Księstwa. Wskutek oporu ze strony ludności Finlandii, akt prawny nie został w pełni wprowadzony w życie, a podczas rewolucji 1905 roku doszło do zawieszenia jego i innych dekretów wydanych po nim. Nieufność w stosunkach rosyjsko-finlandzkich pozostała już do końca związku Wielkiego Księstwa z Rosją, czyli do grudnia 1917 roku.

Jak wiadomo, Królestwo Polskie zostało utworzone w 1815 roku, wskutek realizacji *Aktu końcowego* kongresu wiedeńskiego. Utworzony podmiot został połączony unią z Cesarstwem Rosyjskim przez konstytucję i w osobach Imperatora Wszechrosji, jego następców i dziedziców. Nie ustanowiono *secundogenitury* Romanowych, tylko rodzaj wieczystej unii rosyjsko-polskiej, której bardzo ważnym

elementem była konstytucja. Królestwo posiadało własny parlament, rząd, sądy, administrację, wojsko, walutę, skarb. Elementem wspólnym był panujący (samowładny cesarz rosyjski był konstytucyjnym królem polskim) oraz regent. Wspólna była też polityka zagraniczna, Królestwo nie posiadało ministra spraw zagranicznych, realizowało tę samą politykę, co Imperium Rosyjskie. Mieliśmy do czynienia z unią personalną, z elementami unii realnej. Sytuacja uległa zmianie po wojnie polsko-rosyjskiej, zwanej też Powstaniem Listopadowym, kiedy na skutek przegranej przez stronę polską zmieniło się położenie Królestwa Polskiego. Ogłoszony został w lutym 1832 roku *Statut Organiczny*, który znacznie pogorszył jego status. Likwidacji uległo wiele odrębnych instytucji. Dodatkowo proces implementacji postanowień *Statutu* został przerwany przez wprowadzenie *ukazem* z kwietnia 1833 roku, stanu wojennego na terytorium Królestwa Polskiego, z dniem 26 czerwca 1833 roku. Wprowadzenie stanu wojennego było następstwem tzw. wyprawy Zaliwskiego, czyli podjęciem nieudolnych i niewielkich działań zbrojnych w marcu 1833 roku przez oddział zbrojny partyzantki Józefa Zaliwskiego. I o ile na podstawie treści *Statutu Organicznego*, można jeszcze mówić o nierównej unii realnej rosyjsko-polskiej, to od momentu wprowadzenia stanu wojennego i przerwania implementacji postanowień *Statutu*, Królestwo było już tylko autonomiczną częścią Rosji, którego to autonomia sukcesywnie była ograniczana, przez wprowadzanie wspólnych instytucji, których celem była stopniowa unifikacja podmiotu z resztą Cesarstwa. Do poprawy stosunków polsko-rosyjskich dążył Aleksander II, który zgodził się na poszerzenie autonomii Królestwa. Znalazł sojusznika w osobie margrabiego Aleksandra Wielkopolskiego, który starał się doprowadzić do znacznej implementacji postanowień *Statutu Organicznego*. Reformy Margrabiego zakończyły się fiaskiem i antyrosyjskim Powstaniem Styczniowym z lat 1863 – 1864. W następstwie przegranego przez stronę polską powstania, władze rosyjskie podjęły decyzje o likwidacji autonomii Królestwa i

rusyfikacji struktur jego administracji. W miejsce nazwy Królestwo Polskie władze rosyjskie zaczęły używać pozaprawnego, nieoficjalnego i bojkotowanego przez ludność polską określenia *Priwislinskij Kraj*.

Naród żydowski, nie posiadał autonomii na zasadzie unii, jak Polska czy Finlandia, ale w stosunku do niego też były wydawane regulacje kształtujące jego los odmiennie od reszty Cesarstwa. Stworzono dla niego specjalne Strefy Osiedlenia. Na jej terenie Żydzi mogli się osiedlać, jednakże bez swobody przemieszczania się.

Wnioski

W latach 1801-1917 doszło do wielu prób przeprowadzenia reform w Cesarstwie Rosyjskim. Reformy lub próby ich przeprowadzenia były inicjowane przez monarchów lub osoby z ich bliskiego otoczenia. Często były przeprowadzane pod wpływem wrzenia rewolucyjnego lub wystąpień chłopskich. Główną cechą przeprowadzonych w większości reform było ich wymuszenie, niedopracowanie, spóźnienie, powierzchowność, nieskoordynowanie. Brak było choćby nawet bardzo ogólnej i docelowej wizji reform. Zdarzały też się sytuacje, kiedy zmiany przeprowadzane przez jednego władcę, były anulowane lub ograniczane przez jego następcę, często zmiany starał się niwelować panujący, który na nie przyzwolił. Dochodziło też do prób reformowania instytucji ewidentnie anachronicznych.

Największym dla Imperium Rosyjskiego problemem był brak środowisk, przede wszystkich politycznych, na których mogliby się oprzeć niezbyt liczni zwolennicy reform w obozie władzy. Środowiska liberalne i związana z nimi inteligencja grali wyłącznie na siebie. Odrzucili możliwość wejścia do rządów po 1905 roku. Przedstawiciele inteligencji i środowisk liberalnych sprowadzili żądania społeczeństwa, dotyczące konkretnych problemów jego życia, do wymiaru politycznego i całkowitego odrzucenia istniejącego systemu politycznego,

społecznego czy gospodarczego. Tak patowa sytuacja doprowadziła do tego, że Cesarstwo Rosyjskie głową było w dwudziestym wieku, a nogami stało w średniowieczu. Wszystko to w połączeniu z przystąpieniem Rosji do pierwszej wojny światowej, gdzie odniosło spektakularną klęskę, spowodowaną także trwaniem przy anachronicznych rozwiązaniach ustrojowych, doprowadziło do rewolucji i upadku monarchii, a także *de facto* rozpadu struktur państwowych. Zasadna wydaje się teza, że wydarzenia z przełomu lutego i marca 1917 roku, były rewolucją na życzenie środowisk reakcyjnych. Ale odpowiedzialność za nie ponoszą też środowiska liberalne, które nie chciały wesprzeć reformatorów spośród rządzących. Ani liberalni inteligenci, a tym bardziej socjaldemokraci, nie byli w stanie pokierować zmianą ustrojową Rosji. Pierwsi znali problem kierowania państwem wyłącznie w teorii. Przyzwyczajeni byli do bycia w ciągłej opozycji, a więc tym samym nie potrafili wykazać zdecydowania w podejmowaniu twardych decyzji. Drudzy wierzyli w dogmaty socjalizmu, nie mając pomysłu na ich wprowadzenie. Dlatego wygrała trzecia siła, która wykorzystwała skrajną polaryzację i wynikającą z niej anarchię, przystępując do kolejnego etapu rozwoju państwa rosyjskiego. Byli to pierwotnie nieskrajni rewolucjoniści, czyli później rosyjscy komuniści, zwani *bolszewikami*.

Wydarzenia roku 1917 pokazały, że nie wystarczyło doprowadzić do upadku starego systemu. Środowiska, które były do niego w opozycji i które w niemałym stopniu doprowadziły do jego upadku, nie poradziły sobie z sprawowaniem władzy po tzw. rewolucji lutowej. Jak pokazało doświadczenie zmiana ustrojowa i wymiana elit nie wystarczyła, żeby doprowadzić do naprawy państwa. Politycy, którzy przejęli władzę po abdykacji Mikołaja II, tak samo jak ich poprzednicy nie posiadali spójnej wizji reform mających zmodernizować Rosję.

Reformy i ich próby nie uratowały Rosji przed katastrofą w 1917 roku. Nie oznacza to, że nie wywarły one piętna w dalszych jej dziejach. Do ich koncepcji

opracowanych i wdrażanych w życie z różnym skutkiem w epoce aleksandrowsko-mikołajewskiej, nawiązywano w późniejszym okresie. Idee te były dosyć popularne, zwłaszcza po upadku komunizmu. Nawiązywano przede wszystkim do koncepcji reform agrarnych wdrożonych przez Aleksandra II i Piotra Stołypina oraz reformy sądownictwa z 1864 roku.